

UNITĂȚILE AUXILIARE DIN DACIA ROMANĂ (I)

de CONSTANTIN C. PETOLESCU

Studiul trupelor auxiliare¹ completează seria contribuțiilor la istoria armatei romane din Dacia². Acesta va cuprinde un repertoriu pe cât posibil complet al acestor formațiuni militare (în ordinea: *alae*; *cohortes*; *nationes* și *numeri*), precum și un capitol de concluzii. Preferința noastră pentru acest mod de expunere este determinată de faptul că organizarea administrativă și militară a Daciei romane a cunoscut o serie de modificări în decursul secolului al II-lea, antrenând și unele dislocări (transferări) de trupe între provinciile Daciei³; altele au revenit după o vreme în provinciile vecine, de unde fuseseră aduse cu ocazia războaielor dacice⁴. În general, prezentarea noastră urmează criteriul alfabetic (în funcție de etnicul trupei).

A L A E

Diplomele militare din anii 109 și 110 menționează în Dacia cinci unități de cavalerie (catalog nr. 1, 6, 8, 11, 12); cu o excepție (nr. 12, transferată mai târziu în Dacia Porolissensis), acestea au revenit curând în provinciile de unde veniseră (Moesia Superior, Pannonia Inferior). După reorganizarea provincială din anul 118, aceste unități se repartizează astfel: în Dacia Superior trei *alae* (una *milliaria*), în Dacia Inferior alte trei *alae* (toate *quingenariae*), în Dacia Porolissensis trei *alae quingenariae* și se pare una *milliaria*.

Alele provenind din *numeri* vor fi cuprinse în capitolul al treilea al repertoriului nostru.

¹ Despre unitățile auxiliare romane, a se vedea în special articolele lui C. Cichorius din RE, I (1893), s.v. *ala*, col. 1223-1270 și RE, IV (1900), col. 231-356, s. v. *cohors*; vezi și Diz Epigr., I, col. 372-383 și II (1900), p. 324-338 s. v.; G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914; D. B. Saddington, *The Development of the Roman Auxiliary Forces from Caesar to Vespasian* (49 B. C.-A.D. 79), Harare, 1982. Pentru zona limes-ului roman de la Dunăre și Rin, a se vedea: W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Rhein und Donau*, Bema, 1951; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior* (Epigraphische Studien, 6), Düsseldorf, 1968; J. Beneš, *Die römischen Auxiliarformationen in unteren Donaauraum*, în *Sbornik Praci Filosofické Fakulty Brněnské University*, E-15, 1970, p. 159-209; idem, *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*, Praga, 1978. Despre trupele auxiliare din Dacia: V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 177-207; J. Szilágyi, *Die Besatzungen des Verteidigungssystems von Dazien und ihre Ziegelstempel*, Budapesta, 1946 (DissPann, II, 21); I. I. Russu, *Auxilia Provinciae Daciae*, SCIV, 23, 1972, 1, p. 63-77 (observații critice în legătură cu studiul din 1970 al lui J. Beneš); idem, *Tracii în Dacia romană*, ActaMN, 4, 1967, p. 85-104; idem, *Elementele syriene în Dacia carpatică și rolul lor în „colonizarea” și romanizarea provinciei*, ActaMN, 6, 1969, p. 170-176; D. Protase, *Troupes auxiliaires originaires des provinces germaniques dans l'armée de Dacie*, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 323-328; M. Zahariade, *Trupele de origine hispanică în Dacia*, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 477-493 (v. de asemenea, idem, *Addenda et corrigenda*, SCIVA, 28, 1977, 2, p. 261-264); D. Tudor, *Osteniaromană*⁴, București, 1978, p. 330-341; Cr. M. Vlădescu, *Armata romană în Dacia Inferior*, București, 1983.

² Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei. Legiunea a VII-a Claudia și legiunea a III-a Flavia*, Cluj, 1983; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj, 1985; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj, 1987.

³ Pentru localizarea pe hartă a castrurilor în care au staționat aceste formațiuni, a se consulta *Tabula Imperii Romani* (TIR), L-34 (Budapesta, 1968) și L-35 (București, 1969).

⁴ Vezi K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaauraumes in der hohen Kaiserzeit* (Antiquitas, I, 33), Bonn, 1984, p. 106-152.

1. Ala I civium Romanorum⁵

Este atestată în Pannonia prin trei diplome militare din timpul lui Domitianus⁶. A participat la războaiele dacice, apoi este menționată în armata provinciei Dacia de diplomele din 14 octombrie 109⁷ și 17 februarie 110⁸. Probabil curând după aceasta datează o inscripție de la Teutoburgium (Pannonia Inferior) menționând doi frați, *M. Ulp(ius) Super, dec(urio) alae praetoriae c(ivium) R(omanorum) ex s(ingulari) c(onsularis) alae I c(ivium) R(omanorum)* (mort la 32 de ani, după 16 ani de serviciu militar) și *M. Ulp(ius) Similis, sesq(uipticarius) alae I c(ivium) R(omanorum)*, precum și sora lor *Ulpia Siscia*⁹; erau fără îndoială urmașii unui veteran care primise cetățenia de la Traian¹⁰. În anul 157, două diplome militare atestă această *ala* în Pannonia Inferior¹¹.

2. Ala Asturum¹²

Unitatea se afla în Moesia probabil încă de pe timpul împăratului Vespasianus, cum pare a arăta inscripția funerară a lui Ti. Claudius Arrenti f. Quir. Saturninus, *duplic(arius) vet(eranus) alae Astur(um)*, descoperită la Tomis¹³. Diploma de la Plovdiv (?) din anul 99 o atestă în Moesia Inferioară¹⁴; beneficiarul ei era un *gregalis* (?) al aiei menționate: *Metico Solae f. Besso*¹⁵ (numele la dativ), iar prefectul se numea *T. Iulius Agricola*¹⁶. O inscripție de la Köln: *Matronis sacrum, Victor, eques alae I Astur(um) militat in Mysia, v. s. I. m.*¹⁷, pare să arate prezența unui militar originar din zona Rinului (unde poate unitatea a staționat înainte de a fi adusă în Moesia). Ala de asturi a luat parte la războaiele dacice¹⁸; cunoaștem numele unui prefect, *T. Prifernius Paetus Memmius Apollinaris*¹⁹, participant la primul război și decorat de împăratul Traian²⁰.

⁵ W. Wagner, *Dislokation*, p. 26-27; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178-179; J. Beneš, *Auxilia*, p. 7, nr. 8; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 109-110.

⁶ CIL, XVI, 26, 30, 31 din anii 80, 84, 85.

⁷ J. Garbsch, *BVb*, 54, 1989, p. 137-151; *AnnÉp*, 1990, 860.

⁸ CIL, XVI, 57 = IDR, I, 2.

⁹ CIL, III, 3272 (= 10257); *ala praetoria c. R.* este și ea atestată în Pannonia Inferior (Wagner, *Dislok.*, p. 62-64; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 116).

¹⁰ Vezi diplomele IDR, I, 1, 3, 4.

¹¹ RMD, 102-103.

¹² C. Cichorius, *RE*, I, col. 1230-1231; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 10-11; I.I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 65; M. Zahariade, *SCIVA*, 27, 1976, 4, p. 485; D. Tudor, *OR*⁴, p. 338; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6, nr. 2, A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 50-51, nr. 1; Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 38, nr. 1; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 106. M. Zahariade, *loc. cit.*, atribuie acestei unități inscripția unui *dec(urio)* descoperită în satul Rareș (jud. Harghita) (*Z. Székely, ArhMold*, 5, 1967, p. 133-134; *AnnÉp*, 1975, 723); dar I.I. Russu se gândește mai degrabă la *numerus Maur. S...*, care staționa în castrul de la Sânpaul, din apropiere (IDR, III/4, 359).

¹³ V. Pârvan, *ArchAnz*, 19, 1914, col. 437-438; *ISM*, II, 172; *AnnÉp*, 1988, 998. Pentru datare: G. Bordenache, *Dacia, N.S.*, 9, 1965, p. 261-262; K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 141.

¹⁴ CIL, XVI, 45.

¹⁵ K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 148.

¹⁶ H. Devijver, *PME*, I 14.

¹⁷ B. și H. Galsterer, *Kölner Jahrbuch*, 20, 1987, p. 92, nr. 13 (= *AnnÉp*, 1990, 732).

¹⁸ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 106.

¹⁹ CIL, IX, 4753 (= *ILS*, 1350). Cf. *PIR*, P 690; H. Devijver, *PME*, P 107.

²⁰ Valerie A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, Londra, 1981, p. 171.

În anul 140, diploma militară de la Palamarcia o atestă în Dacia Inferior²¹. Este menționată în această provincie de ștampile tegulare descoperite la Hoghiz: *AL(a) AS(turum)*²² și *A(la) I A(sturum)*²³; I. I. Russu atribuia acestei unități și ștampila *ALPA* de la Boroșneul Mare²⁴. Din perioada staționării alei în sud-estul Transilvaniei datează și comanda lui *C. Nonius Caepianus*, care a cumulat și comanda (cu titlul de *praepositus*) altei formațiuni de cavalerie, staționată în apropiere, *numerus equitum Illyricorum*²⁵.

Dintre comandanții acestei unități, inscripțiile se mai referă la doi anonimi: unul într-o inscripție de la Ephesus (probabil din timpul lui Septimiu Sever)²⁶, altul la Germisara (anii 200-201)²⁷.

O inscripție de la Serdica ne mai menționează un veteran: *M. Aurelius Teres, veteranus ex ala prima Astrorum* (sic), *natione Bessus*²⁸; dacă criteriul datării pe baza *praenomen*-ului și *nomen*-ului este corect, el pare a-și fi efectuat serviciul militar în jurul anului 200²⁹.

3. Ala I Batavorum milliară³⁰

Se consideră că la început a staționat în Pannonia³¹. În Dacia Superior este menționată de diplomele militare din anii 144³², 157³³, 158³⁴ și 179³⁵. La Războieni-Cetate este atestată de o ștampilă *al(a) [I] Ba(tavorum) ∞*³⁶, dar ștampila *APBN* se

²¹ AnnÉp, 1962, 264 (= IDR, I, 13; RMD, 39): diplomă acordată *Bitho Solae f. Besso* din *numerus equitum Illyricorum*.

²² CIL, III, 1633, 11 (= IDR, III/4, 241).

²³ CIL, III, 8074, 1 b (= IDR, III/4, 242).

²⁴ Completată *al(a) p(rima) A(sturum)* de I. I. Russu (Dacia, N. S., 1, 1957, p. 361-362; rectificare după J. Szilágyi, *op. cit.*, p. 19 și pl. XIV/194) (aceeași opinie la Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 38), este de fapt de același tip cu ștampilele *ALFALM*: vezi Z. Székely, *SCIVA*, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 2/2 (= AnnÉp, 1947, 565; IDR, III/4 328), care le atribuie unei *al(a) Palm(yrenorum)* (?).

²⁵ CIL, XI, 393 (= ILS, 2739); cf. Devijver, PME, N 12; C.C. Petolescu, Dacia, N. S., 31, 1987, p. 171-172.

²⁶ CIL, III, 6175 (= ILS, 1366).

²⁷ CIL, III, 1393 (= IDR, III/3, 233).

²⁸ B. Filov, *ArchAnz*, 1912, col. 563; *BlAB*, 13, 1939, p. 89, fig. 110.

²⁹ K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 141, nr. 143.

³⁰ C. Cichorius, *RE*, I, col. 1234; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 16-17; I. I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 65; V. Wollmann, *Germania*, 50, 1972, p. 249-250; D. Protase, *Dacia*, N.S., 17, 1973, p. 323; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6, nr. 4; I. Piso - D. Benea, *ZPE*, 56, 1984, p. 278; IDR, III/4, p. 261 (I. I. Russu).

³¹ W. Wagner, *Dislokation*, p. 16; A. Mócsy, *RE Suppl. IX* (1962), col. 618; G. Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 14. O ștampilă tegulară de la Puzos Almas a fost întregită *a(la) I B(atavorum)* (CIL, III, 4666=11372) și tot ei i se atribuie un fragment de inscripție de la Adiaum (CIL, III, 13434 + J. Ceska - R. Hosek, *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia transdanubiana asservatae*, Brno, 1967, nr. 18), menționând un prefect, *P. Pubellius*... (Devijver, PME, P 109). Se mai consideră că acestei formațiuni aparținea militarul menționat de o inscripție funerară metrică (CIL, III, 3676= ILS, 2558), participant la o demonstrație militară peste Dunăre pe timpul lui Hadrian (vezi și Cassius Dio, 69, 9, 6; în schimb, I. Piso și D. Benea, *loc. cit.*, nota 72, o atribuie mai degrabă cohorții *III Batavorum milliară equitata*).

³² CIL, XVI, 90 (=IDR, I, 14).

³³ CIL, XVI, 107 (=IDR, I, 15).

³⁴ CIL, XVI, 108 (= IDR, I, 16).

³⁵ RMD, 123 (=AnnÉp, 1987, 843).

³⁶ IDR, III/4, 78. Alte ștampile, *AIB* și *ALIB* (IDR, III/4, 80 și 82), nu pot fi atribuite cu siguranță acestei trupe.

citește mai degrabă *a(la) p(rima) B(atavorum) Ant(oniniana)* (ligatura *A+N+T*)³⁷. În legătură cu inscripția de la Boroșneul Mare, atribuită de primul ei editor unei *ala I La[tobitorum]*³⁸, I. I. Russu o atribuie tot alei *I Batavorum*³⁹.

Dintre comandanții acestei unități, sigur cunoscut este numai *T. Attius Tutor*, originar din Flavia Solva (Noricum); el și-a îndeplinit *quarta militia* în Dacia Superioară (după ce anterior comandase *cohors I B(a)etasiarum c. R.* în Britannia, servise ca tribun militar în legiunea *II Adiutrix pia fidelis* în Pannonia Inferior și comandase *ala I Tungrorum Frontoniana* în Dacia Porolissensis)⁴⁰. Alți prefecti ar putea fi *T. Vibius Pius*, dintr-o inscripție greacă din Pergam⁴¹ și *C. Iulius Corinthianus* dintr-o inscripție funerară de la Apulum⁴².

Alte două inscripții funerare de la Apulum mai menționează doi militari de rând ai acestei unități de cavalerie: una este pusă *Dasati Scenobarbi, eq(uiti) alae Batavorum ex n(umero) sing(ularium)*⁴³; cealaltă *Aelio Dubitato, missicio alae Bat(avorum) ex a(la) n(umeri) Il(l)yr(icorum)*⁴⁴. În schimb, o inscripție descoperită la Turda poate fi atribuită mai degrabă alei *I Bosporanorum*⁴⁵.

4. Ala milliară⁴⁶

Este menționată de o inscripție funerară descoperită la Sutoru (jud. Cluj), în condiții necunoscute (anul 1878): *D(is) M(anibus) Aurel(i) Masinni, dupli(cari) al(ae) eq; vixit annis XXXVI; Iulia Severa coniux et Fl(avius) Saturninus heres ob merita posuerunt f(aciendam) c(uraverunt)*⁴⁷.

Cum se vede, lipsește ethniconul trupei ori alt epitet⁴⁸. I. I. Russu identifica această anonimă *ala milliară* cu cea menționată în epitaful de la Apulum al lui

³⁷ IDR, III/4, 79 (vezi și nr. 81); cf. C. C. Petolescu, SCIVA, 40, 1989, 4, p. 395-396, nr. 493-494.

³⁸ Z. Székely, SCIVA, 26, 1975, 3, p. 344-346, fig. 5/4-5 (=AnnÉp, 1974, 564).

³⁹ I. I. Russu, SCIVA, 29, 1978, 4, p. 561 (=IDR, III/4, 325).

⁴⁰ CIL, III, 5331 (= ILS, 2734); H. Devijver, PME, A 191.

⁴¹ AnnÉp, 1933, 270 (=Chr. Habicht, *Altertümer von Pergamon*, VIII, 3: *Die Inschriften des Asklepieions*, Berlin, 1969, nr. 30); cf. H. Devijver, PME, V 103.

⁴² CIL, III, 1193 (= ILS, 2746); cf. H. Devijver, I 49 (vezi mai departe, p. 39).

⁴³ CIL, III, 7800. *Dasas Scenobarbi* era un illir; vezi I. I. Russu, *Illirii. Istoria — Limba și onomastica — Romanizarea*, București, 1969, p. 192-193.

⁴⁴ Cl. L. Băluță, Apulum, 24, 1987, p. 169-172 (=AnnÉp, 1987, 829).

⁴⁵ CIL, III, 7696; cf. Exsp. Bujor, Apulum, 6, 1967, p. 190, nr. 6 (MNA, inv. L 2057). În interiorul literei *O* s-a gravat probabil mai târziu o cruce, deci nu avea aspectul semnului pentru *milliară* (cum crede E. Bujor); noi atribuim această inscripție mai degrabă alei *I Bosporanorum*.

⁴⁶ I. I. Russu, SCIVA, 23, 1972, 1, p. 67, nr. 12; idem, ActaMP, 9, 1985, p. 137-141.

⁴⁷ CIL, III, 7644.

⁴⁸ Această *ala milliară* ar putea fi eventual identificată cu cea menționată în inscripția CIL, VI, 31032 (= ILS, 1418) de la Roma: *Soli Lunae Apollini Dianae, Ti. Claudius Pollio, proc(urator) Augusti XX hereditatium, proc(urator) Alpium Graiarum, flamen Carmentalis, praefectus gentium in Africa, [pr]aefectus alae Flaviae milliar[ae]* (despre această trupă, vezi E. Birley, în *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata*, Köln-Graz, 1966, p. 55 = *The Roman Army, Mavors. Roman Army Researches*, IV, Amsterdam, 1988, p. 350); despre prefect H. Devijver, PME, C 170. I. I. Russu (ActaMP, 9, p. 139) credea că unitatea, poate să fi participat la primul război de subjugare a Daciei sub comanda lui Aulus Pompeius Augurinus (AnnÉp, 1905, 6 = ILS, 8863)⁴⁹; a doua comandă a acestuia, *ἐπαρχος στρατοῦς αἰ χειλιάνδρου* ar fi (după H. -G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, I. Paris, 1960, p. 168, nr. 72) de fapt comanda unei *ala milliară*, posibil cea din inscripțiile de la Apulum și Sutoru.

C. Iulius Corinthianus (mort la vârsta de 38 de ani), ale cărui ultime comenzi au fost cele de *praefectus alae Campag(onum) idem* ∞ ⁴⁹; după altă părere⁵⁰, Corinthianus și-a îndeplinit *quarta militia* în calitate de prefect al alei *I Batavorum milliaria* (v. *supra*).

5. Ala I Bosporanorum⁵¹

În secolul I e.n., *ala I Bosporanorum* apare în Siria⁵²; după anul 71, a fost adusă în Moesia⁵³. Se crede că ar fi participat la războaiele dacice⁵⁴; apoi este atestată în Pannonia, prin diplomele din 113⁵⁵ și 116⁵⁶. Ulterior este mutată în Dacia Superior, unde apare mai întâi la Micia, având în frunte pe prefectii *C. Val. Gracilis*⁵⁷ și *Cl. Sosius*⁵⁸, dedicând inscripții lui Iupiter Optimus Maximus și Mars; un *dec(urio) alae Bosporanor(um)* este menționat de o inscripție de la Germisara⁵⁹. Unitatea este identică probabil cu *ala I Gallorum et Bosporanorum*, menționată în diploma din anul 158; titularul diplomei era chiar un militar al acestei unități: *ex gregale Heptapori Isi f(ilio) Besso*, iar comandantul alei se numea *Licinius Nigrinus*⁶⁰. Dar în diploma de la Drobeta, din 179, apare iarăși cu numele *I Bosporanorum*⁶¹. Unitatea și-a stabilit sediul lângă Cristești, unde este atestată de numeroase ștampile tegulare⁶². Nu pare să fi fost *milliaria*, cum o consideră unii autori⁶³.

Pentru transferul militarilor dintr-o unitate auxiliară în alta, merită menționată o inscripție de la Apulum: *Tutor Silvan[i/ eque]s a[l]ae Bos[p.—]/ ex n(umero) Ill[y]r(icorum)*⁶⁴.

⁴⁹ CIL, III, 1139; cf. I. I. Russu, *ActaMP*, 9, 1985, p. 139.

⁵⁰ E. Birley, *The Roman Army*, 1989, p. 353.

⁵¹ C. Cichorius, *RE*, I, col. 1224; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 178; W. Wagner, *Dislokation*, p. 36-37; C. Daicoviciu - D. Protase, *ActaMN*, 1, 1964, p. 184; I. I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 65-66; J. Beneš, *Auxilia*, p. 6-7, nr. 5; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 107.

⁵² CIL, III, 6707 (= *ILS*, 2510; *IGLS*, I, 140); cf. D. B. Saddington, *Roman Auxiliary Forces*, p. 98, 137, 161. Pe la anul 54 este atestat M. Licinius Rufus, *praefectus [alae Bospor]anae in Syria* (*AnnEp.*, 1969-1970, 649 și 653; H. Devijver, *PME*, L 16); un altul, C. Caristianus Fronto (*ILS*, 9485; cf. *PME*, C 80) a fost introdus în senat de Vespasian printre foștii tribuni.

⁵³ B. Gerov, *AAntHung*, 15, 1967, p. 101.

⁵⁴ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 107.

⁵⁵ K. Dietz, *Das älteste Militärdiplom für die Provinz Pannonia Superior*, *BerRGK*, 65, 1984, p. 163 (= *RMD*, 86).

⁵⁶ CIL, XVI, 64. În diploma CIL, XVI, 90 (= *IDR*, I, 14) din anul 144, apare *I Gall(or)um [et Bospor(an)orum]*; în diploma CIL, XVI, 107 (= *IDR*, I, 15) (anul 159?) numele trupei cade în lacună.

⁵⁷ CIL, III, 1344 (= *IDR*, III/3, 76); cf. *PME*, V 14.

⁵⁸ *IDR*, III/3, 107; cf. *PME*, C 186.

⁵⁹ CIL, III, 7888 (= *IDR*, III/3, 246).

⁶⁰ CIL, XVI, 108 (= *IDR*, I, 16): *I Gall(or)um et Bospor(an)orum*; cf. *PME*, L 14.

⁶¹ *RMD*, 123 (= *AnnEp.*, 1987, 843): *I Bosporanor(um)*.

⁶² N. Gudea - A. Zrinyi, în *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès International d'épigraphie grecque et latine, 1977, Constanța*. Recueillis et publiés par D. M. Pippidi et Em. Popescu, București, 1977, p. 225-231; *IDR*, III/4, 153-157.

⁶³ Vezi discuția din *IDR*, III/4, 153.

⁶⁴ CIL, III, 1197.

*Iuli l(ibertus) dom(o) Haed(uus), miss(icius) ala Capit(oniana)*⁷⁵, precum și alta de la Leskoveț: *Primus [Iuli l(ibertus)] Asalus d[up](licarius) ala] Cap(itoniana)*⁷⁶.

Posibil să fi participat la războiul cu dacii al împăratului Traian⁷⁷, rămânând în teritoriul cucerit la nord de Dunăre; din această perioadă par să dateze ștampilele *A(la) CL(audia)* descoperite în castrul de la Slăveni⁷⁸.

În diploma din 13 decembrie 140, *ala I Claud(ia) Gall(orum) Capit(oniana)* apare între trupele Daciei Inferior⁷⁹. O atestă în această provincie ștampile tegulare descoperite la Boroșneul Mare: *ALA GAL(lorum)*⁸⁰ și la Reci: *AL(a) GAL(lorum)*⁸¹.

Se presupune că această unitate (ori o fracțiune a ei) a fost trimisă în Mauretania Caesariensis pe timpul lui Septimiu Sever, unde apare un Helvius Crescens, *dec(urio) al(ae) I Cl(audiae) Kapit(onianae)*⁸².

Cu timpul, în această unitate „gallică” au pătruns și elemente locale; astfel, aflăm dintr-o inscripție de la Roma, Aurelius Antonius, *curat(or) eq(uitum) sing(ularium) d(omini) n(ostris), nat(ione) Dac(us)*, fusese *allectus ex ala Gallorum*: deci transferat din trupa de cavalerie situată pe cursul superior al Oltului în formațiunea de gardă imperială călare⁸³.

8. Ala Claudia nova miscellanea⁸⁴

Din Germania Superior, unde este atestată în anul 74⁸⁵, *ala Claudia nova* este transferată în Moesia, unde apare în anul 82⁸⁶, iar după divizarea acesteia, în diplomele Moesiei Superior din anii 93⁸⁷ și 100⁸⁸. A luat parte la războiul cu dacii⁸⁹, cu care prilej M. Gavius Bassus, *praef(ectus) eq(uitum) alae Cl(audiae) novae* a fost *donis donatus bello Dacico ab Imp(eratore) Caesare Nerva Traiano Aug(usto) Germanico Dacico corona murali hasta [p]ura vexillo*⁹⁰. Diploma din 2 iulie 110 de la Porolissum o arată apoi în provincia Dacia (*I Claudia*)⁹¹; o inscripție funerară

⁷⁵ B. Filov, BSAB, 3, 1912-1913, p. 3.

⁷⁶ B. Gerov, AAntHung, 15, 1967, p. 91 = B. Nikolov, BIAB, 30, 1967, p. 227.

⁷⁷ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 111.

⁷⁸ IDR, II, 525. Ștampila *ACL* de la Slăveni (AnnÉp, 1966, 317) este greșit atribuită de I. I. Russu (SCIV, 23, 1972, 1, p. 66, nr. 6) alei *I Claudia nova miscellanea*.

⁷⁹ IDR, I, 13 (= RMD, 39).

⁸⁰ Z. Székely, SCIV, 26, 1975, 3, p. 344, fig. 2/1 (dar răsturnată); AnnÉp, 1974, 565 a; IDR, III/4, 326-327.

⁸¹ IDR, III/4, 315.

⁸² CIL, VIII, 8828 (= 20633; ILS, 6889); cf. M.P. Speidel, în *In memoriam C. Daicovicu*, Cluj, 1974, p. 378 (AnnÉp, 1971, 533).

⁸³ CIL, VI, 3191 (= ILS, 2205); cf. W. Wagner, *Dislokation*, p. 36.

⁸⁴ C. Cichorius, RE, I, col. 1273-1238; W. Wagner, *Dislokation*, p. 28-29; D. Tudor, OR⁴, p. 330; I. I. Russu, SCIV, 1972, 1, p. 66, nr. 6; J. Beneš, *Auxilia*, p. 7-8, nr. 9.

⁸⁵ CIL, XVI, 20.

⁸⁶ CIL, XVI, 28.

⁸⁷ CIL, XVI, 39.

⁸⁸ CIL, XVI, 46.

⁸⁹ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 110.

⁹⁰ AnnÉp, 1972, 573.

⁹¹ CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

de la Drobeta atestă pe C. Iulius Verecundus, *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Cl(audiae)*⁹², iar alta de la Micia un *Ulp(ius) V]ettius* (Russu: [M]ettius), și el *vet(eranus) ex decur(ione) alae Clau[di]ae*⁹³. Unitatea a fost trimisă apoi în războiul împotriva parților, așa fiind explicată prezența decurionului L. Sempronius Macedo într-o inscripție de la Amasea din Pontul Galatic⁹⁴. Apoi se întoarce în Moesia Superior; un veteran al ei apare într-o inscripție de la Ratiaria⁹⁵, iar diplomele militare o atestă în această provincie în anii 160 și 161 sub numele de *ala I Claudia nova miscellanea*⁹⁶: înseamnă că în această trupă fuseseră introduși și infanteriști⁹⁷. Două inscripții de la Sala (Mauretania Tingitana), recent publicate, ne fac cunoscut numele unui nou prefect al acestei unități: *C. Hosidius Severus* (sec.II)⁹⁸. De asemenea, o inscripție de la Pisaurum conține cariera lui *Ti. Claudius Zeno Ulpianus*, care a fost și *praef(ectus) alae I Clau[di]ae mill(iariae)* (dar calificativul final a fost corectat în *miscellanea*)⁹⁹.

9. Ala I Hispanorum¹⁰⁰

S-a presupus că această unitate ar fi identică cu trupa staționată în perioada Augustus-Tiberius în Germania¹⁰¹, apoi la Aquincum în Pannonia¹⁰². Ulterior, probabil pe timpul împăratului Domitianus, a fost transferată în Moesia, în vederea războiului cu dacii¹⁰³.

După cucerirea Daciei, a rămas în armata de ocupație a provinciei Dacia Inferior, cum rezultă din diplomele militare din anii 129 și 140¹⁰⁴. Garnizoana ei a fost în castrul de la Slăveni¹⁰⁵, unde o atestă ștampilele tegulare¹⁰⁶. Pe timpul lui Marcus Aurelius și Lucius Verus, este menționată de inscripțiile de la Hispalis (Sevilla)¹⁰⁷ și Mactaris¹⁰⁸, având în frunte – temporar, cu titlul de *praepositus* – pe Sex. Iulius Possessor¹⁰⁹. O inscripție (spartă în circa 260 de bucăți; reconstituită de Gr. Tocilescu) pare să indice că această trupă a construit în anul 205 castrul de piatră¹¹⁰. Din același an, o inscripție menționează

⁹² CIL, III, 142167 (= IDR, II, 43).

⁹³ CIL, III, 7871 (în r. 5, lectura *ALAE CAM*); rectificare: C. C. Petolescu, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 394 (*ALAE CLAV*); IDR, III/3, 184.

⁹⁴ CIL, III, 13635; W.Wagner, *Dislokation*, p. 28.

⁹⁵ CIL, III, 14217.

⁹⁶ CIL, XVI, 111; RMD, 55.

⁹⁷ W. Wagner, *Dislokation*, p. 29; CIL, XVI, 111, nota 1.

⁹⁸ *AnnÉp*, 1991, 1749; cf. H. Devijver, PME, Suppl. II, H 21 a.

⁹⁹ CIL, XI, 6337 (= ILS, 1422); cf. H. Devijver, PME, C 194.

¹⁰⁰ C. Cichorius, RE, I, col. 1247–1248; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 179; W. Wagner, *Dislokation*, p. 43–45; J. Beneš, *Avalia*, p. 10, nr. 21; D. Tudor, SMMIM, 7–8, 1974–1975, p. 17; idem, OR⁴, p. 330–332; Cr. M. Vlădescu, *Armata*, p. 39; M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 485–486.

¹⁰¹ W. Wagner, *op. cit.*, p. 44 (cu indicarea surselor bibliografice).

¹⁰² CIL, III, 10513–10514.

¹⁰³ Doi veterani ai acestei trupe sunt amintiți în inscripțiile CIL, III, 12361 și 12378.

¹⁰⁴ CIL, XVI, 75 (= IDR, I, 10); RMD, 35 (= IDR, I, 11).

¹⁰⁵ Despre castru: D. Tudor, OR⁴, p. 301–307; Cr. M. Vlădescu, *Fortificațiile*, p. 30–34, nr. 7.

¹⁰⁶ IDR, II, 526.

¹⁰⁷ CIL, II, 1180 (= ILS, 1403; *AnnÉp*, 1965, 237).

¹⁰⁸ *AnnÉp*, 1983, 976.

¹⁰⁹ H. Devijver, PME, I 99.

¹¹⁰ CIL, III, 13800 (= IDR, II, 496).

construirea unei *basilica*¹¹¹; pe această plăcuță, precum și pe alt fragment (spart la rândul său în mai multe fragmente)¹¹², unitatea poartă supranumele *Antoniniana*, primit de la împăratul Caracalla¹¹³. Cea mai recentă epigrafă databilă din castrul de la Slăveni este un altar (spart în 54 de fragmente), descoperit în *principia*, dedicat lui Filip Arabul și fiului său, pe care a fost reconstituit cu multă probabilitate numele alei *I Hispanorum*¹¹⁴. Această unitate mai este menționată de un altar dedicat lui Sol, unde pare a purta epitetul *pia fidelis*¹¹⁵.

Din castrul de la Slăveni mai provin trei piese epigrafice, atribuite aceleiași unități: un basoreliev menționând un *collegium dupl[ari]forum*¹¹⁶, un fragment de altar menționând un *ses(quiplicarius)*¹¹⁷, precum și un fragment de relief dedicat unei divinități tot necunoscute de un *sescupluc[arius]*¹¹⁸: *duplicarii* și *sesquiplicarii* făceau parte dintre gradații (*principales*) alei și se aflau în rang imediat sub *decurio*¹¹⁹.

10. Ala I Hispanorum Campagonum¹²⁰

Unitatea este menționată abia în diplomele Daciei Superioare din anii 157 și 158¹²¹. A staționat în castrul de la Micia, unde este atestată de o serie de inscripții¹²² și ștampile tegulare¹²³.

Unitatea apare într-o dedicație pentru împăratul Caracalla, pusă prin grija guvernatorului Mevius Surus¹²⁴, într-o altă inscripție (fragmentară), probabil ulterioară, poartă epitetul *Antoniniana*¹²⁵. Într-o inscripție dedicată lui *I(upiter) O(ptimus) M(aximus)* pentru sănătatea lui Septimius Severus, Antoninus (Caracalla) și Geta Caesar, se vorbește se pare de o lucrare, *bas(ilica) al(ae) Cam(pagonum) (?)*, ridicată împreună cu alte corpuri de trupă¹²⁶. Ulterior, pe timpul lui Filip Arabul, unitatea poartă supranumele *Philippiana*¹²⁷. De asemenea, *ala I Hisp(anorum) Campag(onum) Deciana c. R.* închină un altar împăratului Decius *ex quaestura sua*¹²⁸.

¹¹¹ IDR, II, 499.

¹¹² CIL, III, 14216¹⁷ (= IDR, II, 498).

¹¹³ Pe placa de marmură menționând *basilica*, supranumele imperial este o adăugire ulterioară, așa cum a arătat D. Tudor (Drobeta, 1, 1974, p. 48-49) și am consemnat noi în comentariul inscripției IDR, II, 499; vezi încă J. Fitz, StCl, 1986, p. 141, precum și reconfirmarea observației noastre în SCIVA, 38, 1987, 2, p. 181.

¹¹⁴ D. Tudor, *Historica*, 1, Craiova 1970, p. 79; IDR, II, 500.

¹¹⁵ IDR, II, 510.

¹¹⁶ AnnÉp, 1963, 125; IDR, II, 505.

¹¹⁷ IDR, II, 506.

¹¹⁸ IDR, II, 507; cf. I. I. Russu, SCIVA, 28, 1977, 1, p. 98.

¹¹⁹ A. v. Domaszewski, *Rangordnung*², p. 53-56.

¹²⁰ C. Cichorius, RE, I, col. 1236; W. Wagner, *Dislokation*, p. 49-50; I. I. Russu, SCIV, 21, 1970, 1, p. 162-163; M. Zahariade, SCIVA, 27, 1976, 4, p. 483, nr. 4; J. Beneš, *Auxilia*, p. 10-11, nr. 23.

¹²¹ CIL, XVI, 107-108; se presupune că a fost menționată și în diploma din 23 februarie 144 (fragmentară): CIL, XVI, 90, nota 2.

¹²² IDR, III/3, nr. 56, 57, 59, 60, 65, 75, 77, 172, 183.

¹²³ IDR, III/3, nr. 38 a, 196.

¹²⁴ CIL, III, 1377 (= IDR, III/3, 56).

¹²⁵ CIL, III, 1378 (= IDR, III/3, 57).

¹²⁶ CIL, III, 1343 (= IDR, III/3, 77).

¹²⁷ CIL, III, 1380 (= IDR, III/3, 59).

¹²⁸ L. Petculescu, Potaissa, 3, 1982, p. 85-87, nr. 2, fig. 2; AnnÉp, 1983, 847.

Dintre prefectii acestei unități, inscripțiile menționează pe *C. Iulius Corinthianus* (originar din Thevestis, Numidia; pe timpul lui Marcus Aurelius)¹²⁹, (*Aelius*) *Pergamianus*¹³⁰ și *M. Plautius Rufus*¹³¹. Dintre militarii trupei, inscripțiile (funerare) menționează doi imaginiferi, *Ce(n)sorinus*¹³² și *Quietus*¹³³.

În privința divinităților adorate de militari, inscripțiile citate menționează pe *I. O. M.*¹³⁴, [*Di*]ana (*A*)eterna (?)¹³⁵ și o *Dea S[...]* *Reg[ina]*¹³⁶.

11. Ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum¹³⁷

În secolul I, unitatea se afla în Pannonia, unde este atestată ultima dată în anul 98¹³⁸. A participat la războiul cu dacii, fiind prezentă apoi în armata acestei provincii în diplomele din 17 februarie 110 (*I Aug. Ituraeorum sagittar.*)¹³⁹ și 2 iulie 110 (*I Augusta Ituraeor.*)¹⁴⁰. Titularul diplomei din 17 februarie 110 era chiar un itureu, *Thaemus*, fiul lui *Horatius*, iar copiii săi se numeau *Nal* (nume siro-semit), *Marcus* și *Antonius*; din aceeași diplomă aflăm și numele comandantului: *C. Vettius Priscus*¹⁴¹. La Micia se cunoaște de asemenea numele unui veteran, *Caius Licinius Ponticus*, originar din Caesarea (Palaestina?)¹⁴².

Ulterior unitatea a fost mutată în Pannonia Inferior, unde (re)apare mai întâi în anul 139¹⁴³.

12. Ala II Pannoniorum¹⁴⁴

În anul 88 se afla în Syria¹⁴⁵, apoi în Moesia Superior, conform diplomelor din anii 93, 100, 103/107¹⁴⁶. Din acest timp datează probabil un fragment de inscripție funerară de la *Sirniium*¹⁴⁷ și o ștampilă tegulară din insula Sapoja (pe Dunăre)¹⁴⁸. A participat la războiul

¹²⁹ CIL, III, 1193 (= ILS, 2746); cf. PME, I, 49.

¹³⁰ CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64); cf. PME, A 51.

¹³¹ CIL, III, 1342 (= IDR, III/3, 75); cf. PME, P 43.

¹³² CIL, III, 7870 (= IDR, III/3, 172).

¹³³ IDR, III/3, 183.

¹³⁴ CIL, III, 1343 (= IDR, III/3, 77).

¹³⁵ CIL, III, 1366 (= IDR, III/3, 64).

¹³⁶ CIL, III, 1342 (= IDR, III/3, 75).

¹³⁷ C. Cichorius, RE, I, col. 1250; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 180; W. Wagner, *Dislokation*, p. 52-54; I. I. Russu, ActaMN, 6, 1969, p. 171; I. Beneš, *Auxilia*, p. 11, nr. 25; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 112.

¹³⁸ CIL, XVI, 42.

¹³⁹ CIL, XVI, 57 (= IDR, I, 2).

¹⁴⁰ CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

¹⁴¹ H. Devijver, PME, V 78.

¹⁴² CIL, III, 1382 (IDR, III/3, 179).

¹⁴³ CIL, XVI, 175.

¹⁴⁴ C. Cichorius, RE, I, col. 1254; W. Wagner, *Dislokation*, p. 60-62; V. Christescu, *Ist. militară*, p. 181; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 66; idem, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei din anul 123*, București, 1973, p. 33-34; J. Beneš, *Auxilia*, p. 12, nr. 30; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 114-115.

¹⁴⁵ CIL, XVI, 35 (vezi nota 1: „Fortasse cum legione V Macedonica aut IV Scythica ex Moesia in Orientem translata paulo post a 88 demum deducta est”).

¹⁴⁶ CIL, XVI, 39, 46, 54.

¹⁴⁷ CIL, III, 10223.

¹⁴⁸ IDR, III/1, 5.

contra dacilor - cum rezultă din două inscripții: una mutilată, menționând un anonim prefect al acestei *ala*, decorat probabil de împăratul Traian¹⁴⁹; cealaltă, stela funerară a lui Ti. Claudius Maximus (vestitul captor al lui Decebalus), *factus dupli(carius) a divo Troiano in ala secu(n)da Pannoniorum*¹⁵⁰. Apoi apare în provincia Dacia, în diplomele din 14 octombrie 109¹⁵¹ și 2 iulie 110¹⁵²: *II Pannonior(um) veterana*. Din acest timp poate să dateze inscripția funerară de la Ostrovul Mare (Sarmizegetusa) a lui M. Verpidius Silvanus, *eq(ues) al(ae) II Pannonio(fr(um))*¹⁵³. A participat apoi la războiul împotriva partilor¹⁵⁴. Apoi revine la nord de Dunăre, fiind atestată în Dacia Porolissensis prin diplomele de la Gherla și Căvdin din 10 august 123¹⁵⁵, apoi sub numele de *ala Galloran et Pannoniorum* în diplomele din 27 septembrie 154¹⁵⁶ și 21 iulie 164¹⁵⁷. Garnizoana era la Gherla, unde construiește în 143 comandamentul¹⁵⁸ și lasă ștampile AL(a) II P(annoniorum)¹⁵⁹.

Dintre comandanții acestei *ala*, inscripțiile menționează pe M. N(...)*Lucret(ia)nus*¹⁶⁰, *Pannon(ius) Maximus*¹⁶¹, *T. Petronius Priscus*¹⁶² și *T. Varius Clemens*¹⁶³. La Apulum, o inscripție este dedicată *pro sal(ute) Aug(usti) M(atri) D(eum) M(agna)e* de către T. Fl(avius) Longinus, *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) II Pann(onia)rum, dec(urio) col(oniae) Dac(icae), dec(urio) mun(icipii) Nap(o)cae, dec(urio) kanab(arum) legionis XIII G(eminae)*¹⁶⁴; un *vet(eranus) ex dec(urione) al(ae) Pan(nonia)rum*, pe nume C. Antonius Crispinus, pare să apară și într-o inscripție de la Micia, dedicată lui Septimiu Sever și fiilor săi¹⁶⁵. Alți doi decurioni sunt menționați într-o inscripție funerară fragmentară de la Gherla¹⁶⁶. Istoricul acestei unități de cavalerie prezintă interes și prin prezența între militarii săi a unui illir, *Scenobarbus Das(i)*, precum și a unui trac, *Brisenus, imag(inifer)*¹⁶⁷; tot trac pare a fi fost *Septimius Pisu[sus?], vet(eranu)s ex dec(urione)?*¹⁶⁸. În privința divinităților, inscripțiile citate menționează pe *Hercules Sanctus*¹⁶⁹, *M(agna) D(eum) M(ater)*¹⁷⁰ (Cybele) și *Mithra*¹⁷¹.

¹⁴⁹ Vezi PME, II, p. 927, nr. 74.

¹⁵⁰ M. P. Speidel, JRS, 60, 1970, p. 142-152; idem, ActaMN, 7, 1970, p. 511-515; AnnÉp, 1969-1970, 583.

¹⁵¹ AnnÉp, 1990, 860; vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 42, 1991, 1-2, p. 85-91, nr. 553.

¹⁵² CIL, XVI, 163 (= IDR, I, 3).

¹⁵³ CIL, III, 1483 (= IDR, III/2, 460); cf. W. Wagner, *Dislokation*, p. 62.

¹⁵⁴ K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 115.

¹⁵⁵ IDR, I, 7-7 a (= RMD, 21-22).

¹⁵⁶ IDR, I, 17 (= RMD, 47).

¹⁵⁷ CIL, XVI, 185 (= IDR, I, 19) (Palatovo): RMD, 63 (= IDR, I, 20) (Căței); RMD, 64 (= IDR, I, 18) (Gilău); RMD, 65 (= 115) (Buciumi).

¹⁵⁸ AnnÉp, 1906, 112; ArchAnz, 1906, 192.

¹⁵⁹ CIL, III, 8074, 5 a.

¹⁶⁰ CIL, III, 12540; rectificare: I. I. Russu, *Materiale*, 6, 1959, p. 874, nr. 4 (= AnnÉp, 1960, 222); cf. H. Devijver, PME, N 1.

¹⁶¹ CIL, III, 832; cf. PME, P 10.

¹⁶² CIL, XVI, 4459; cf. PME, P 27.

¹⁶³ CIL, III, 5211 (= ILS, 1362), 5212 (= ILS, 1362 a), 5215 (= ILS, 1362 b); cf. PME, V 52.

¹⁶⁴ CIL, III, 1100.

¹⁶⁵ CIL, III, 1375 (= IDR, III/3, 54).

¹⁶⁶ CIL, III, 12542.

¹⁶⁷ D. Protase, SCIV, 19, 1968, 2, p. 339-344.

¹⁶⁸ C. C. Petolescu, BMI, 42, 1973, 2, p. 32.

¹⁶⁹ CIL, III, 832.

¹⁷⁰ CIL, III, 1100.

¹⁷¹ CIL, III, 12540.

13. Ala Siliana¹⁷²

Pe timpul lui Nero în Africa Proconsularis, apoi pentru scurt timp în Egipt, ia parte la evenimentele din anii 68-69 din Italia¹⁷³. De aici este trimisă în Germania Inferior¹⁷⁴, iar apoi în Pannonia, unde apare în diplomele din anii 84 și 85¹⁷⁵; în diplomele din 98 și 102 poartă atributul de *c(ivium) R(omanorum)*¹⁷⁶. Nu este sigur dacă unitatea a participat la războiul lui Traian cu dacii și dacă în acest timp a primit epitetul *torquata armillata*; acestea apar mai întâi în carierele a doi ofițeri ecvestri: Cl. Paternus Clementianus, *praef(ectus) eq(uitum) alae Silia[nae] torquatae c. R., trib(unus) [mil(itum)] leg(ionis) [XI Claud(iae), praef(ectus) coh(ortis) cla]ssicae*¹⁷⁷ și M. Vettius Laro - decorat pentru bravură de împăratul Traian în războiul dacic în calitate de prefect al coortei I Alpinorum (această trupă va aparține armatei Pannoniei Inferioare), tribun militar în legiunea II Adiutrix *pia fidelis*, apoi *praef(ectus) alae Silianae c(ivium) R(omanorum) torquatae armillatae*¹⁷⁸.

La 2 iulie 110, *ala Siliana c. R.* apare între trupele Pannoniei Inferior¹⁷⁹; este de remarcat că în această diplomă, ca și în cele ulterioare, epitetul *torquata armillata* lipsesc. S-ar putea ca unitatea să fi participat apoi la războiul cu parții, căci o inscripție de la Gerasa menționează pe L. Valerius Firmus, *praef(ectus) alae Silianae bis torq(uatae) bis armillatae*¹⁸⁰.

Diploma din 2 iulie 133 menționează *ala Siliana c. R.* printre trupele Daciei Porolissensis¹⁸¹; din această perioadă datează o inscripție din castrul de la Gilău dedicată împăratului Hadrian de [*ala Silian]a c. R. torq(uata) et [armil(lata)]*¹⁸². În aceeași provincie mai apare în diplomele din anul 154¹⁸³ și cele din 164 de la Gilău¹⁸⁴ și Palatovo¹⁸⁵. Diploma de la Gilău are ca titular un *ex gregale*, pe nume *Acilius Sabini f(ilius) Dubitatus castr(is)* (deci născut în canabele castrului), iar prefectul alei se numea *Aurelius Atilianus*¹⁸⁶; același prefect apare și în fragmentul de diplomă de Buciumi, aparținând unui fost militar cu nume traco-dacic¹⁸⁷. Două altare descoperite în cursul săpăturilor din castru ne fac cunoscute numele a doi prefecti: Aur(elius) Marcellus, care dedică o

¹⁷² V. Christescu, *Ist. militară*, p. 181; W. Wagner, *Dislokation*, p. 67-69; C. Daicovicu - D. Protase, *ActaMN*, 1, 1964, p. 167; I. I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, 1, p. 67; J. Beneš, *Auxilia*, p. 12-13, nr. 34; D. Isac, *ActaMN*, 16, 1979, p. 39-67; K. Strobel, *Untersuchungen*, p. 116-117.

¹⁷³ Tacitus, *Hist.*, I, 70; II, 17.

¹⁷⁴ CIL, XVI, 23 (anul 78).

¹⁷⁵ CIL, XVI, 30-31.

¹⁷⁶ CIL, XVI, 42 (vezi nota 1; epitet primit în războiul contra dacilor) și 47.

¹⁷⁷ CIL, III, 5775, 5776 (= ILS, 1369).

¹⁷⁸ *AnnÉp*, 1939, 81.

¹⁷⁹ CIL, XVI, 164.

¹⁸⁰ *AnnÉp*, 1930, 92.

¹⁸¹ IDR, I, 11 (= RMD, 35).

¹⁸² D. Isac, *ActaMN*, 16, 1979, p. 41.

¹⁸³ IDR, I, 17 (= RMD, 47).

¹⁸⁴ IDR, I, 18 (= RMD, 64).

¹⁸⁵ CIL, XVI, 185 (= IDR, I, 19).

¹⁸⁶ Vezi H. Devijver, *PME*, A 213.

¹⁸⁷ IDR, I, 21 (= RMD, 66).

inscripție [*Dea*] *Vi[r]gini Dian[ae] Stabili Venatrici Examinatrici*; celălalt M. Iunius Iunianus, care închină un altar lui *I. O. M. Conservator*¹⁸⁸.

Unitatea este cunoscută și printr-o serie de ștampile tegulare descoperite la Gilău și în zona înconjurătoare¹⁸⁹.

Din inscripții (funerare) descoperite la Gilău, cunoaștem numele câtorva militari ai acestei unități: *Ulp(ius) [Satu]rnius*¹⁹⁰ și *U[lp]p(ius) Te... (?)*¹⁹¹, simpli *equites*; *Aurel(ius) [F]abius, sig(nifer)*¹⁹²; *Aurel(ius) Carinus, cor(nicularius)*¹⁹³; [...]*nius Verecundus, vet(eramus) ex dupl(icario)*¹⁹⁴. O altă inscripție funerară de la Gilău menționează pe un anume *[T.] Ael(ius) Vet(eramus)*, fiul lui *T. Aelius [P]aulus, vet(eramus) ex dec(urione)*¹⁹⁵. De asemenea, o inscripție dedicată lui Iupiter Optimus Maximus menționează pe *Sex. Valerius Saturninus, dec(urio) al(ae) Sil(ianae) et col(oniae)* (este vorba desigur de Napoca)¹⁹⁶. La Agrij (jud. Sălaj), o inscripție a fost pusă altui militar (numele și rangul necunoscute) și fiului său Arruntius Lucilianus de către celălalt fiu, Arruntius Latinus și soția acestuia Ulpia Amadusa¹⁹⁷.

14. Ala I Tungrorum Frontoniana¹⁹⁸

Această unitate a fost creată probabil încă pe timpul împăratului Augustus din tribul germanic al tungrilor; numele *Frontoniana* și l-a luat după un comandant al ei, posibil *L. Iulius Fronto*¹⁹⁹. A făcut parte din armata Germaniei Inferioare²⁰⁰; după răscola batavilor a fost mutată, prin anii 70-71, în Dalmatia²⁰¹. În diplomele din anii 80, 84, 85 și 110 apare în Pannonia²⁰²; după divizarea acestei provincii, este atribuită Pannoniei Inferioare, unde o menționează două diplome din anul 114²⁰³.

¹⁸⁸ D. Isac, Chiron, 21, 1991, p. 345-351; idem, Eph. Napocensis, 2, 1992, p. 151-158; reproduse de C. C. Petolescu, SCIVA, 43, 1992, 4, p. 442, nr. 564-565 (= AnnÉp, 1991, 1350-1351).

¹⁸⁹ I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 67 (ștampile *A S*); D. Isac, ActaMN, 16, 1979, p. 55-56.

¹⁹⁰ CIL, III, 849.

¹⁹¹ CIL, III, 7801.

¹⁹² CIL, III, 847.

¹⁹³ CIL, III, 847, a (= 7651).

¹⁹⁴ CIL, III, 848.

¹⁹⁵ CIL, III, 846 (= 7650).

¹⁹⁶ CIL, III, 845; cf. N. Gostar, Studii și cerc. științifice, Iași, 14, 1963, 2, p. 260 urm.

¹⁹⁷ CIL, III, 840.

¹⁹⁸ C. Cichorius, RE, I, col. 1267-1268; W. Wagner, *Dislokation*, p. 76-79; C. Daicoviciu - D. Protase, ActaMN, 1, 1964, p. 167-168; Geza Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 38-40; D. Protase, Dacia, N. S., 17, 1973, p. 323-324, nr. 2; idem, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Viena, 1985, p. 495-504 (variantă românească: SCIVA, 36, 1985, 3, p. 249-253) (cf. AnnÉp, 1987, 839). Vezi încă RE, VII A 2 (1948), col. 1357-1359 (K. Scherling).

¹⁹⁹ CIL, XII, 2393 (= ILS, 7003). Cf. H. Devijver, PME, I 66; E. Birley, Ancient Society, 9, 1978, p. 267 (= *The Roman Army*, p. 378).

²⁰⁰ G. Alföldy, *loc. cit.*

²⁰¹ CIL, III, 9735; A. Oxé, Bonner Jhb., 135, 1930, p. 31.

²⁰² CIL, XVI, 26, 30, 31, 164.

²⁰³ CIL, XVI, 61; RMD, 87.

Pe timpul lui Hadrian, unitatea a fost trimisă în Dacia; la început a activat probabil în Banat, căci un anonim *signifer* *ala I Fron(toniana) Tung(rorum)* ridică la Vârșet o inscripție soției sale defuncte²⁰⁴; se poate ca unitatea să fi staționat la Pojejena, deoarece săpăturile din castru au scos la lumină o plăcuță de bronz în formă de *tabula ansata* cu inscripția *a(la) Frontonian(a), (turma?) Valeri Firmi*²⁰⁵. După liniștirea situației, a fost afectată armatei Daciei Porolissensis, în ale cărei diplome apare la 2 iulie 133²⁰⁶, 27 septembrie 154 (?)²⁰⁷ și 21 iulie 164²⁰⁸. A staționat la Ilișua, unde lasă țigle ștampilate: *AL(a)E FRONT(onianae)*²⁰⁹. Aici dedică inscripții împăraților Hadrian²¹⁰, M. Aurelius Antoninus (Caracalla)²¹¹, Severus Alexander²¹², precum și împărătesei Iulia Mamaea²¹³; a primit succesiv supranumele imperiale *Antoniniana*²¹⁴ și *Alexandriana*²¹⁵. Inscripțiile ne fac cunoscute numele câtorva prefecti din perioada când unitatea a staționat în Dacia: *Ael(ius) Celer*²¹⁶, *T. Attius Tutor*²¹⁷, *T. Furius Victorinus*²¹⁸, *C. Iulius Apigianus*²¹⁹, *C. Iulius Atianus*²²⁰, *T. Popilius Albinus*²²¹, *T. Vetullenus Nepos*²²².

Alte inscripții (cele mai multe funerare) menționează mai mulți militari ai acestor trupe²²³. Dintre *principales*, reținem mai întâi câțiva decurioni: *Aur. De[...], dec(urio) alae*²²⁴, *Val(erius) Vale[rianus], vet(eranus) ex de(curione) al(ae) Fro(ntonianae)*, care pune piatra soției sale [...] *Bonosa* (soția pare a purta un nume celtic)²²⁵ (el pare a fi identic cu *Val. Valerian[...], vet. ex de(curione) alae Frontonian[ae]*, care pune piatra de mormânt unei copile de 13 ani²²⁶); *C. Val(erius) V[ita]llis, vet(eranus) ex [dec(urione)] alae Front(onianae)* și *Val(erius) Lat[ill]us, dec(urio) a(lae)*²²⁷; alte inscripții menționează pe *Aurell. Vitellianus, sesq(uiplicarius)*²²⁸, *[Va]l. Saturni[us]*,

²⁰⁴ CIL, III, 6274 (= IDR, III/1, 107).

²⁰⁵ N. Gudea, ActaMP, 6, 1982, p. 55, nr. 8 (vezi C. C. Petolescu, SCIVA, 35, 1984, 4, p. 376, nr. 221).

²⁰⁶ IDR, I, 11 (= RMD, 35).

²⁰⁷ IDR, I, 17 (= RMD, 47; CIL, XVI, 110: *tabella I*).

²⁰⁸ IDR, I, 18-20.

²⁰⁹ CIL, III, 8074, 4; D. Protase, SCIVA, 36, 1985, 3, p. 251, nota 15: *ALAE FRONT*.

²¹⁰ D. Protase, în *Festschrift Betz*, p. 495-504 (= SCIVA, 36, 1985, 3, p. 249-253).

²¹¹ CIL, III, 795, 796 (deteriorată; nu apare numele unității).

²¹² CIL, III, 797.

²¹³ CIL, III, 798 (= ILS, 2494).

²¹⁴ CIL, III, 795; pe inscripția de la Ilișua dedicată împăratului Hadrian (citată *supra*, nota 210), supranumele *Antoniniana* a fost adăugat ulterior.

²¹⁵ CIL, III, 797, 798 (= ILS, 2494).

²¹⁶ CIL, III, 789; cf. H. Devijver, PME, A 28.

²¹⁷ CIL, III, 5331 (= ILS, 2734); cf. PME, A 191.

²¹⁸ CIL, VI, 39440 (= ILS, 9002); cf. PME, F 100.

²¹⁹ CIL, III, 788; cf. PME, I 22.

²²⁰ CIL, III, 786; cf. PME, I 28.

²²¹ CIL, XI, 4748; cf. PME, P 91.

²²² CIL, III, 793 (= ILS, 2495); cf. PME, V 82.

²²³ Vezi K. Kraft, *Rekrutierung*, p. 162-164.

²²⁴ CIL, III, 802.

²²⁵ CIL, III, 805; cf. Kraft, *Rekrutierung*, p. 164, nr. 697.

²²⁶ CIL, III, 808.

²²⁷ CIL, III, 811.

²²⁸ CIL, III, 791.

*dupl(icarius) d(ecuriae)*²²⁹, *Aurel(ius) Themaes, librar(ius) al(a)e Fronto(nianae)*²³⁰ (cognomen siro-semit). Mai multe menționează simpli *equites*: *Ael. Quadratus*²³¹, *Apon...*²³², *Cocceius Iulius*²³³, *C. Iul[...]*²³⁴, *Val. Avitus*²³⁵, frații *Citius Ioivai* (cu nume celtic) și *Iustus*²³⁶; [...]*s Mucaporis* și *Ael. Mu[...]*²³⁷, *Sola Mucatri*²³⁸, un anonim călăreț căruia îi pune inscripția *Mucapuis*²³⁹, un *Aurelius Brisanus*²⁴⁰ - toți cu nume traco-dacice; mai menționăm pe *Ael. Maximus*, căruia îi ridică piatra funerară soția sa *Serena Licconis (Licco este nume illiric)*²⁴¹.

În ceea ce privește divinitățile cărora se închină soldații acestei ale, menționăm: dedicațiile colective pe care le ridică în frunte cu prefectii lor lui *Mars*²⁴², *Epona*²⁴³, *Fortuna Redux*²⁴⁴, *Esculap și Hygia*²⁴⁵; dedicația unui veteran pentru *Apollo*²⁴⁶; de asemenea, închinarea pe care decurionii o fac pentru *Genius sanctus scolae decurionum*²⁴⁷. Două din închinările menționate sunt prilejuite de evenimente din viața castrului: *ob restitutionem balinei* (dedicația pentru *Fortuna Redux* a prefectului *Ael. Celer*²⁴⁸); *ob restitut...* (dedicația pentru zeii medicinei, a prefectului *C. Iulius Atianus*²⁴⁹).

De reținut, în sfârșit, că dedicația pentru împăratul *Severus Alexander* s-a făcut de către trupă *ex quaestura [sua] dedicante Iasdio [Dom]jtiano, leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*²⁵⁰.

LES TROUPES AUXILIAIRES DE LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

Après les trois livres consacrés aux légions romaines (voir note 2), le répertoire des troupes auxiliaires s'inscrit comme une nouvelle contribution à l'étude de l'armée romaine de la Dacie. Ce repertoire est conçu à paraître en trois séries (ailes; cohortes; *nationes et numeri*); enfin, une quatrième série, de synthèse et conclusions, et qui sera suivie d'un substantiel résumé de cette étude.

²²⁹ CIL, III, 811.

²³⁰ CIL, III, 804; vezi S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, I, București, 1981, p. 241.

²³¹ CIL, III, 800.

²³² CIL, III, 801.

²³³ CIL, III, 806.

²³⁴ CIL, III, 7629.

²³⁵ CIL, III, 7627.

²³⁶ CIL, III, 807; cf. Kraft, *Rekrutierung*, p. 163-164, nr. 692.

²³⁷ CIL, III, 799.

²³⁸ CIL, III, 787.

²³⁹ CIL, III, 809.

²⁴⁰ D. Protase, *Materiale*, 4, 1957, p. 320-321, nr. 2; cf. I. I. Russu, *ActaMN*, 4, 1967, p. 90.

²⁴¹ D. Protase, *loc. cit.*, p. 320, nr. 1; cf. I. I. Russu, *Illirii*, București, 1969, p. 222.

²⁴² CIL, III, 793 (= ILS, 2495).

²⁴³ CIL, III, 788.

²⁴⁴ CIL, III, 789; vezi și 790 - dedicație anonimă (fragmentară) *Fo[rtunae] R[aduci]*.

²⁴⁵ CIL, III, 786.

²⁴⁶ CIL, III, 787.

²⁴⁷ CIL, III, 7626.

²⁴⁸ CIL, III, 789.

²⁴⁹ CIL, III, 786.

²⁵⁰ CIL, III, 797.